

A KONTEXTUS HÁLÓJÁBAN

Avagy miként alkalmazhatók a kulturális antropológia módszerei az emlékezetkutatásban

Tóth Judit Gabriella

toth.judit.gabriella@gmail.com

DOI: 10.20520/JEL-KEP.2018.2.87

Absztrakt

Az emlékezetkutatás a társadalomtudomány egyik népszerű területe lett, de módszertana még nincs kellőképpen kidolgozva. Másképpen vizsgálja a kommunikációkutató, a szociológus vagy a filozófus; ahány kutató, annyiféle megközelítés. Jelen tanulmány szerzője kulturális antropológus, és azt igyekszik bemutatni, hogy a kulturális antropológia módszerei miként alkalmazhatók az emlékezet kutatásában, mennyire szükséges azokat más módszertani elemekkel vegyíteni. A tudományterület természetéből adódóan elsősorban az életútinterjú, a csoportos interjú és a fotóantropológia alkalmazhatósága jöhet szóba.

Kulcsszavak

a kollektív emlékezet kutatása, kulturális antropológia, lehetséges módszerek

IN THE NET OF THE CONTEXT

Judit Gabriella Tóth

Abstract

The research of collective memory has become a popular field of social science, but its methods haven't been elaborated yet. Communication science, sociology or philosophy investigate this topic in different ways – with almost as many approaches as there are researchers. The author of this paper is a cultural anthropologist, and she wants to show how the methods of cultural anthropology can be applied in the research of collective memory, how it is needed to mix them with other methodological tools. Life interview, group interview and photo anthropology are presented as useful methods of gathering and documenting important elements of collective memory.

Keywords

the research of collective memory, cultural anthropology, useful methods

A KONTEXTUS HÁLÓJÁBAN

Avagy miként alkalmazhatók a kulturális antropológia módszerei az emlékezet-kutatásban

Tóth Judit Gabriella

Napjainkban egyre kedveltebb téma az emlékezet kutatása, és ez nagyrészt Pierre Nora munkásságának köszönhető, aki azt a közösségi emlékezetet vonta elemzés alá, amely kiemelkedett a szürke hétköznapokból és nem merült feledésbe. (Nora 1992) A francia kutató elképzelései egyre inkább visszhangra találtak Európában, és Magyarországon is széles körben vizsgált témává nőtte ki magát az emlékezet feltárása.

Az emlékezet sokféle szempontrendszer szerint vizsgálható, így több tudományág is igyekszik feltárni összefüggéseit a pszichológiától kezdve a kommunikációtudományon át egészen a kulturális antropológiáig. Jelen tanulmány is ezeknek a tudományoknak a határterületén helyezkedik el. Középpontjában egy kihalóban lévő, csereháti falucska, Nyésta kollektív emlékezetének feltárása áll. Környezetfüggő vizsgálatról van szó, amely arra igyekszik összpontosítani, hogy ha megváltoztatjuk egy visszaemlékezés kontextusát¹, akkor milyen mértékben változik a felidézett történet tartalma, milyen hatással van a kontextus változása a visszaemlékező interjúalanyra, és milyen attitűdökre készíti.

Identitás és emlékezet

Amikor identitásról beszélünk egy közösség esetében, elsősorban a Tajfel, Turner és Brekwell munkáiban megjelenő szociális identitáselméletre fordulhatunk. Az ő elgondolásai az egyén csoportazonosulásából indulnak ki, és az én önállósága és cselekvőképessége fenntartásának folyamatát vizsgálják. Egy másik irányt képvisel a szimbolikus interakcionista szerepelmélet, amely az identitást szerepidentitásként értelmezi. (László 1999: 94)

Az identitás időben és térben változó jelenség. Erikson (1959) pszichoszociális fejlődés elméletében az emberi életet nyolc ciklusra osztja, amikor is minden egyes szakaszban változások mennek végbe mind az egyénben, mind annak közvetlen környezetében. A belsőnkben zajló folyamatoknak és a külvilághoz való viszonyoknak a megváltozása hozza létre azt a fejlődési konfliktust, amely meghatároz egy életszakaszt. Egy normálisnak mondható személyiségfejlődés során ez a konfliktus nem kerülhető meg. Erikson szerint az identitás tényleges

¹ A kontextus megváltoztatásán a következőt értem: az elbeszélővel újra elmondatom az életeseményt azon a helyen, ahol az egykor megtörtént vele; vagy olyan társak körében beszéltem újra erről, akiknek az életében ez az esemény szintén megtörtént, együtt élték át azt.

kialakulása az ötödik szakaszban, a serdülőkorban jelentkezik, amikor a gyermekkori azonosulások haszna már érvényét veszti.

A személyek közösségi identitásának kialakulásában nagy szerepet játszik az a nézetrendszer, amelyet saját csoportjukkal közösen hoznak létre és tartanak életben. Breakwell elgondolásában a szociális identitás elmélet és a szociális reprezentáció elmélet kapcsolódik össze (Breakwell 1993), habár a szociálpszichológia két, egymástól teljesen eltérő elméletéről van szó.² Elgondolásának nagy előnye lehet azonban, hogy a két elmélet összekapcsolásával olyan kérdések tehetők fel, mint hogy egy adott szociális reprezentáció miért és hogyan alakítja ki formáit egy bizonyos közösségben, vagy hogyan befolyásolja a csoportdinamika a különböző folyamatokat az egyén és a csoport szintjén.

A csoportban létrejövő és fenntartott szociális reprezentációk megalapozzák a csoporttudat kialakulását, a csoport reprezentációiban való osztozás jelképe lesz a csoporttagságnak, aminek alapján a csoporttagok képesek megérteni, hogy miért kényszerülnek az adott csoport céljainak követésére. (Breakwell 1993) Ezek a csoport-identitást kialakító funkciók már nem arról szólnak, hogy a csoportközi összehasonlításban egy pozitív identitás alakuljon ki, hanem azokon a folyamatokon van a hangsúly, amelyek a csoport identitását a csoporton belül formálják. Egy adott csoporton belül kialakított és fenntartott szociális reprezentációk azzal is hozzájárulnak a csoportidentitáshoz, hogy a közös reprezentációkban megjelenő világnézet a csoporttagokban erősíti a közös identitásélményt. (Moscovici–Hewstone 1983)

Az identitás mindenképpen társadalmi kategorizálás eredményeként jön létre, a „mi” és az „ők” határvonalán alakul ki, és arra ösztönzi az egyént, hogy megtalálja a helyét a társadalomban és annak kisebb vagy nagyobb csoportjaiban. (Berger–Luckmann 1966) Az identitás a társadalom és a kultúra készleteiből, a társadalmi gyakorlat során szerzett tapasztalatokból és a mások általi elfogadásból táplálkozik. „A társadalmi és kulturális környezet döntő szerepet játszik az egyén önmagáról való tudásának megszerzésében, mégpedig nemcsak azért, hogy felkínálja számára az önmagára vonatkozatható tudáshalmazt, hanem azért is, hogy visszajelzést ad arról, hogy mások miként képezik le, és milyen kategorizációs és tipizációs folyamatokon keresztül ragadják meg őt.” (Bindorffer 2001: 19)

A társadalmi emlékezetet a tudományos közösség kezdetben a tudásszociológia egyik vizsgálati területének tekintette, illetve tágabb értelemben a kultúrákat összekötő struktúráként jelenítette meg. Napjainkban az emlékezetkutatás interdiszciplináris terület, hiszen a szociológia, a kulturális antropológia és a pszichológia is több szempontból foglalkozik vele. A pszichológia elsősorban Bartlett meghatározásából indul ki, aki elsőként állította a középpontba az emlékezet társadalmi-közöségi vonatkozásait, és nagy jelentőséget tulajdonított a csoportdinamikának. (Bartlett 1932) A kulturális antropológiában Evans-Pritchard a Dél-Szudánban a Nílus felső folyásánál élő nuer nép vizsgálatában alkotta meg a strukturális amnézia elméletét. (Evans-Pritchard 1940)

Az elmúlt évtizedekben egyre több új utalás és elgondolás jelent meg az emlékezet társadalmi értelmezése kapcsán mind a tudományos diskurzusokban, mind a közgondolkodásban. A egyik legnépszerűbb értelmezési keret Maurice Halbwachs nevéhez fűződik, aki szerint az emlékezet egyéni tudatok együttműködése során alakul ki, melyet társadalmi megállapodások formálnak. „[...] Az emberek általában a társadalom keretein belül tesznek szert az emlékeikre. Ugyanígy, társadalmi keretek között idézik föl, ismerik föl, illetve lokalizálják azokat [...]” (Halbwachs 1992: 38) Halbwachs túllépve a filozófián és szembeszegülve a

² A szociális identitás elmélete olyan modelleket dolgoz ki, amelyek az egyéni identitásdinamikát és a csoportközi viszonyok identitásdinamikáját magyarázzák. A szociális reprezentáció elmélete nem vizsgál olyan jelenségeket, amelyek segítségével bizonyos reprezentációs tartalmak egy bizonyos csoporton belüli vagy más csoporttal való viszonyból származnának.

pszichológiával alkotta meg a kollektív emlékezet fogalmát, amelynek lényege, hogy az individuum csak a csoport kontextusában képes az emlékezetre.

A francia történész Nora szerint azért vagyunk hajlamosak egyre többet beszélni az emlékezetről, mert nagyon kevés maradt belőle (Nora 1992), és ő ebben főként politikai folyamatot lát. Míg a premodern társadalmakról elmondható, hogy folyamatosan a múltban élnek, addig a kortárs társadalmak elválasztják az emlékezetet a társadalmi reprodukció lehetőségétől; az emlékezet ma már explicit jelek függvénye, és a tapasztalás egyik módjának tekinthető: megjelenítjük mindazt, amit ma már nem áll módunkban megtapasztalni.

A kulturális antropológia módszereinek használhatósága

A hazai kulturális antropológiai kutatások érdeklődési pontjától kicsit távol áll az emlékezet vizsgálata, azonban én most mint kulturális antropológus arra teszek kísérletet, hogy egy terepmunkám kapcsán számba vegyem, az antropológia ismert módszerei közül melyek azok, amelyeket sikerrel alkalmazhatunk az emlékezet vizsgálatában. Terepmunkámat egy előregedő, csereháti falucskában, Nyéstan végeztem. Cserehát ma az ország egyik legelmaradottabb és legelhanyagoltabb területe, klasszikusan aprófalvas települések jellemzik, nagyobb központja a történelem során soha nem alakult ki. A legsúlyosabb problémát az idősek jelentik, akik csak minimális szociális segítségben részesülnek.

A 2015-ös népszámlálás adatai szerint negyvenen élnek Nyéstan³, azonban ez az adat a tapasztalataim szerint a vizsgálat szempontjából nem lehet mérvadó, mivel nincs 40 állandó lakosa a falunak, mert egy részük nyaralási céllal vásárolta a telkét vagy a házát, és csak bizonyos időszakokban tartózkodik itt; őket nem is vettem bele a mintámba, mert úgy gondolom, hogy nem aktív tagja a közösségnek.

Ahogy írásom elején már említettem, kutatásomban elsősorban azt figyelem meg, hogy egy megváltoztatott kontextus mekkora hatást gyakorol az elhangzott történet tartalmára és annak elmondójára. Ezt két úton vizsgálom: először újra elmondatom az interjúalannal a történetét társas környezetben – családjá és barátai körében, majd pedig elviszem arra a helyre, ahol az említett esemény egykor megtörtént. Csoportos interjúkat használok és a fotóantropológia adta lehetőségeket igyekszem kiaknázni.⁴

Csoportos interjú

Az 1950-es évek elején Borsod-Abaúj-Zemplén megyében szinte minden településen előfordultak kulákok, Nyéstan is hasonlóképpen alakult. A falubeliek elmondása szerint egyetlen „kulák ember” élt itt a családjával, és meglehetősen megoszlottak velük kapcsolatban a vélemények. Ezek kétféle attitűdöt tükröztek: egyesek szemében a kulák ördög, míg másokéban angyal volt. Az emberek viszonyulását elsőként a lokális kapcsolatok befolyásolták. Akik kommunista eszméket valló rokoni és baráti kapcsolatokkal rendelkeztek, az ördög jelzöt részécsítették előnyben: „a kulák személye velejéig romlott, céljai eredendően gonoszak, kizsákmányolási vágya csillapíthatatlan, mindez pedig az új idők kereszteseivel, az igazság bajnokai-
val, a kommunistákkal szemben értendő.” (Bolgár 2008: 51.)

Klaniczay Gábor az antropológiai írásokból ismert boszorkányüldözések tárgyaihoz, a boszorkányokhoz hasonlítja a kulákokat: a boszorkányüldözések többségükben a kártékony

³ Nyésta, Magyarország Közigazgatási Helynévkönyve, 2015. Január 1.

http://www.ksh.hu/apps/shop.kiadvany?p_kiadvany_id=81322&p_lang=HU (2015. 10. 05.)

⁴ Azon interjúalanyok neveit, akik nem járultak hozzá nevük közléséhez, etikai okokból mindvégig monogrammal jelölöm.

boszorkányokat érintették, de csak akkor válhattak ezek az események tudományos problémává, amikor a boszorkányvadásban evilági konfliktusokat véltek felfedezni. (Klaniczay 1986: 266–274.) A boszorkányüldözésekben vádlóként mindig a helyi közösség nevezhető meg, hasonlóan történhetett ez a kulákokkal is.

A kulák terminus előéletéről a szakirodalom nem igazán ír, elsőként az 1948-as évek tájékán említik. A szociográfusok nagy részénél a kulák a falusi idegent jelképezi, és a „mi”, azaz a falu lakosságának szemében a nép ellenfogalmaként jelenik meg. (Koselleck 1998: 12–14.)

A Nyéstán élt kulák család, amelyhez az elemzésemben elmesélt élettörténet kapcsolódik, az elmondások alapján a makrokulák kategóriába sorolható. Az egykori kommunista közeg veszélyes elemnek tartotta, aki olyan képességekkel rendelkezett, melyek segítségével bárkit képes volt rövid idő alatt meggyőzni bármiről, és szavainak nagy súlya volt a faluban.

„Apám szerint ő volt a falu vezére, ha lehet így mondani. Egy szavába került minden, amit csak szeretett volna. Ha ő azt mondta, hogy minden háznál disznó legyen és nem baromfi, hát az is volt. Az emberek többsége vakon hallgatott rá.” (D. F.)

Az alaptörténetet Feri bácsi mesélte el először, aki immáron 72 éves múlt, nyéstei lakos, amióta megszületett. A szomszédos Selyeb általános iskolájába járt, majd a hatodik elemi után munkát vállalt a falu határában, édesapja korán meghalt, el kellett tartania testvéreit és beteg édesanyját. Az 1950-es évekhez iskolai emlékei a történelem vizontagságain keresztül kötődnek, a falu egyetlen kulákja nem messze lakott tőlük. Első alkalommal büszkén mutatta fiatalkori képeit és sokáig keresgette iskolás fotóit, de csak egy nagyon régi, szinte már elmosódott fotográfiára akadt.

„Ez már régi történet, kisdíák lehettem még. Jó tanuló voltam, nem szerettem a rendbontást. Egy órán mégis megjelent az igazgató és azt mondta, hogy menjünk el a nyéstei kulák házához és kiabáljunk neki, mint a gyerekdalban, csiga-biga, ég a házad ideki. Hát az övé égett... fel kellett gyújtanunk.”

Második alkalommal megkértem, hogy keressük fel a ház helyét, ahol az említett kulák élt. Feri bácsi a Másik oldalon lakik, míg az egykori kulák ház Az Egyik oldalon volt. Alighogy elindultunk, útközben már bele is kezd a történetbe és erőteljes karnyújtással menet közben végig a házra mutat:

„1950 nyara volt talán. Alsó tagozatba jártam. Arra szólítottak fel minket, hogy égő fáklyákkal vonuljunk ki ahhoz a házhoz. Kiabálnunk kellett: „Kulák gyere ki!”. De nem jött elő. Fel kellett gyújtanunk a házat.”

Az első alkalomhoz képest Feri bácsi sokkal zordabb arccal és kemény mozdulatokkal irányítja figyelmem az egykori kulák házra. Hangját felemeli és szinte kiabál, akárcsak gyerekként tette: „Kulák gyere ki!”. Ahogy a már tar telekhez érünk, megáll a közepén és megtámaszkodik egy fában. Hosszasan a földet nézi, majd azt kérdezi tőlem: „Miért gyerek kiabált? Miért gyerek ölt?”. A megváltozott kontextus helyzet arra ösztönözte Feri bácsit, hogy számot vessen önmagával, a bűnével, amelyet gyermekként, mások utasítására elkövetett.

Az idézett szituációban a Goffman által a beszélői szerep kategóriájára vonatkoztatott főszereplő funkció jelenik meg, akit egy olyan, a kommunikációs aktusban résztvevő individuusként értelmez, „aki kötelezettséget, felelősséget vállal a szavak jelentéséért.” (Goffman 1981b: 144) Az elbeszélő mindig maga dönti el, hogy az említett szerepet magára ölti-e vagy sem, a helyszín által jelen esetben generált kontextusban az interjúalany magára vállalta ezt, és identitását újbóli értelmezés alá vonta az adott szituációban. Egyszerű szerzőként a szelektálás lehetősége természetesen adott számára, de a történés helyszínén való elhelyezése arra készteti, hogy az adott térhez és időhöz megfelelő történetet és értelmezést vállalja fel.

Közösségi trauma?

Már Durkheim munkáiban is találunk olyan elméleti felvetéseket, amelyek szorosan kötődnek a társadalmi emlékezethez. Durkheim a emlékezetet a társadalmi tény⁵ fogalmával társítja, melyet a csoport hiedelmei, szokásai és a közös múlt hordoz leginkább. A társadalom minden egyes része a társadalmi múlt ismétlődéseként értelmezhető. (Durkheim 1917a: 13) Ez az állítás magában foglalja azt a jelentést, hogy a reprezentációk csak akkor tekinthetők érvényesnek, ha azok a csoport emlékezetében élnek, és azokat aktív módon fel is idézik bizonyos körülmények között.

Az emlékezet első szociológiai elméletét azonban Maurice Halbwachs alkotta meg: „Az emberek általában a társadalom keretein belül tesznek szert az emlékeikre. Ugyanígy társadalmi keretek között idézik föl, ismerik föl, illetve lokalizálják azokat.” (Halbwachs 1992: 38) Igazából a Halbwachsi elgondolás teszi indokolttá a csoportos interjú elvégzését, hiszen az emlékezés kimondottan egy társadalmi folyamat.

Az alaptörténet már ismert, az 1950-es évek elején a selyebi általános iskola igazgatója arra utasította az iskola diákjait, hogy gyűjtsák fel a nyéltai kulák házáat. Legelőször Feri bácsitól hallottam a történetről, akit a helyszínen megismételt beszélgetés nagyon mélyen érintett. Sikerült még felkutatnom három olyan adatközlőt, akik szintén részesei voltak az eseménynek, név szerint: Józsi bácsi, Kati néni és Mariska néni.

A résztvevő neve	Életkor	Nyéltai születésű	Egykoron helyi lakos	Jelenleg helyi lakos
Feri bácsi	78	Igen	Igen	Igen
Józsi bácsi	74	Nem	Igen	Nem
Kati néni	78	Igen	Igen	Igen
Mariska néni	73	Nem	Igen	Igen

Hely hiányában az otthonokban rögzített interjúk közül csak a Feri bácsit citáltam az előző alfejezetben, jelen tanulmányban főként a csoportos interjúra szeretnék fókuszálni, amelyet a kulák házában a helyén készítettem. Fontos információ lehet, hogy az egykori ház leégett, elhanyagolt, nem gondolja senki. A csoportos beszélgetést egy szombati délután rögzítettem, amikor a falusi nyugdíjasok leginkább ráérnek, a heti „dolognak” ilyenkor már vége, és még a vasárnapi mise vagy vendégvárás sem foglalja le az embereket. Józsi bácsi kivételével nagyjából mind egyidőben érkeztek, ő már felsőzsolcai lakos, így autóval érkezett a telekre, minimális késéssel. Az esemény közös felidézése és a helyszín már a beszélgetés előtt beindította a jól elrejtett érzelmeket, mert Kati néni és Mariska néni – a szomszéd elmondása alapján – már fél órával megjelentek a helyszínen. Az egész interjút nem áll módomban citálni, csupán azokat a részeket, amelyek többlet információval szolgáltak számomra.⁶

„– Köszönöm, hogy elfogadták a meghívást és eljöttek velem ide beszélgetni!

– Juditka, ez rendkívüli! 10 éve nem láttam Józsit!

– Hát igen. Mások karácsonykor találkoznak, mi pedig szombat délután. (Nevetnek)

⁵ „Társadalmi tény minden olyan – állandósult vagy nem állandósult – cselekvésmód, amely képes kényszerítő erővel hatni az egyénre, vagy pedig ami egy adott társadalomra általános jellemző és egyéni megnyilatkozásaitól függetlenül önálló léttel rendelkezik.” (Durkheim 1978: 43)

⁶ Az interjúalanyok nem szeretnék volna, ha nevük az elmondottak mellett szerepel az írásos anyagban, ezért etikai okokból azokat nem közlöm.

- Jártak itt azóta?
- Nem igazán, és együtt főleg nem. Miután elégett a ház, sokáig a senkié volt, és talán tíz éve megvette egy német turista, de nem jár ide. Láthatod, mindenhol gaz és roncok.
- Ki volt ez a kulák?
- Jánosnak hívták. Azért tudom, mert nagyapám is az volt, és a gyerek fejében nem tudtam, hogyan is van ez. A név miatt lelkiismeret-furdalás gyötört, valami kínzó érzés fogott el, amikor idejöttünk az osztállyal.
- Hát én a nevét nem tudom. A szomszédunk csak kupecparasztnak hívta. Igazából, hogy mi az a kupec... tudja a fene.
- 30 holdas földje volt, sokan dolgoztak neki napszámban, volt ott krumpli, alma, állatok, például sok disznó és tehén. Önélküle éhen halt volna a fél falu, ő adott munkát.
- Mi történt pontosan azon a napon?
- Mi Ferivel egy osztályba jártunk. Hetedikesek lehettünk, vagy valami olyasmi, számtan órán ültünk, amikor belépett az igazgató és azt mondta, mondta?! üvöltötte, hogy azonnal hagyjunk ott mindent és gyalog indulás Nyéstára, fel kell gyűjtani a kulák házát!
- Így!
- Én harmadikos lehettem, azt sem tudtam, mi történik. Nálunk is kiabált a tanár úr, hogy futás kifelé, de mi nem tudtuk, hogy hová megyünk. (Tördeli a kezeit)
- Viszont én nem emlékszem, hogyan indultunk el. Akkor is aludtam órán, mert apám felöntött este és kergette anyámat. Felráztak az álomból és rohantunk ide. A ház előtt keltem fel rendesen.”

Az eddig idézett interjú töredékéből néhány olyan fontos információ került felszínre, amelyeket az otthonokban rögzített interjúk nem fedtek fel: a beszélgetőpartnerek még emlékeznek a kulák nevére, megtudtuk mekkora vagyonnal is rendelkezett, és egyidejűleg ez bizonyította is kulák voltát.⁷

- „– Mi történt, amikor ideértek?
- Az iskola nagy része itt lehetett, sokan voltunk. Valahol itt lehetett az ajtó. (Odalép egy fűcsomóhoz, ahol a bejáratot véli.) Valaki már betörte, mert nyitva volt. Minket behajtottak. Mint egy karámba. Mi magasabbak, ki tudja miért, fáklyát kaptunk és fel kellett gyűjtanunk a bútorokat. Lángoltak a szekrények, a szék és mindenki rohagált.
- Bent nem tudom, hogy mennyien voltak, de minket kicsit lányokat felvittek a tanárok a tetőre. Szaladgálnunk kellett rajta. Nagyon féltem, hogy leesek. Egyfolytában imádkoztam magamban, hogy úristen, ne hagyj el!
- Ez szörnyű!
- Akkor ilyen dolgok voltak. Más világ volt. Minden parancsra ment. Később a seregben is.
- Nem is ez a szörnyű, az a szörnyű, hogy miért gyerekek? Miért gyerekek?
- Hol volt a kulák család eközben?
- Mi a tetőn nem tudunk semmit. Azt sem, hogy miért, csak szaladgálnunk kellett. Lefel. Szaladni, szaladni, szaladni. Aztán még évekig álmomban is szaladtam.
- Ahogy égtek a bútorok, én nem láttam semmit. Később azt mondták, hogy senki sem volt otthon. Ez így is bűn volt, más házát felgyűjtani, más dolgait tönkre vágni. Amikor

⁷ Az 1949. évi népszámlálást összegző publikáció kimondja, hogy kulák az, aki 25 holdnál nagyobb birtok nem szükségképpen földműves tulajdonosa, vagy aki 25 holdnál nagyobb területen gazdálkodik. (1949. évi Népszámlálás 24–25.)

katona lettem, ki is vert a víz, amikor egy erdőben tüzet kellett gyűjtanom. Megint ezeket a lángokat láttam.

– Nem igaz! A férfi ott volt. Béla – isten nyugosztalja – dobta rá a fáklyát, amíg aludt. Egy gyerek. Értitek? A gyerek itt egy eszköz. Eszköz a bűnre.” (Elcsukló hangon mondja.)

Bartlett személyes emlékezet modellje nagyon jól alkalmazható a csoportos beszélgetés során felszínre tört emlékezeti folyamatokra. A személyes emlékezet mechanikai összetevője az ismétlődés, a résztvevők újra átélnek az egykori eseményeket, és a gyerek, mint bűnös lény kategória mélyen rögzült a tudatban. A múltbeli eseményhez mindenképpen csak narratív módon lehet hozzájutni (Ricoeur 1999: 255), és bizonyos tény az a fenomenológiai tény is, hogy a személy milyen nagy mélységig tud történetekbe gabalyodni. (Schnapp 1953) Mindig az adott sors-esemény⁸ értelmezésén át írjuk újra a múltat, hogy azonosságunk fennmaradjon a jelennel.

Az újra teremtett történet a jövővel is kapcsolatban áll, hiszen mindannak alapját is képezi. Bartlett az emlékezet konstruktív jellegéhez sorolja az észlelést, amely segítségével az emlékezés során hozzuk létre azokat a részleteket, amelyeket később történetünk eseményeként rögzítünk. Az elbeszélők visszaemlékezésében fontos összetevőként határozhatjuk meg a tanórát, az utasítás módját és hangnemét, a kulák házát, a tüzet, ezekből a szimbolikus képekből áll össze a közös történet. A legalapvetőbb kérdés 'a gyermek, mint bűnös lélek' megállapítás kapcsán vetődik fel: ki is vagyok, mik is vagyunk mi? A 'mik vagyunk' kérdés mindenképpen olyan ugyanazonosságot feltételez, amely azonos történések alapján határozódik meg. Egyfajta kvalitatív azonosságként értelmezhető, amely bizonyos ponton összeköt minket. A közös történet elmesélése erősíti a narratív identitást és a csoporttudatot.

A felidézet történet, a kulák házána felgyújtása az elbeszélők gyermekkorának traumatikus élménye, mely mélyen rögzült a tudatban, ugyanakkor feldolgozhatatlan jelleggel bír. Bibó nagyon pontosan határozza meg egy adott kollektív trauma következtében beálló sajátos állapotokat, bár megjegyzendő, hogy feltevését kimondottan politikai kontextusba ágyazza. „[...] A túl nagy megrázkódtatás a szóban forgó közösség politikai gondolkodásának, érzelmeinek és szándékainak megbénulásával jár, melyben a megrázkódtatás emléke, helyesen vagy helytelenül levont tanulsága válik uralkodóvá, valamint az a vágy, hogy a közösség százszázalékos garanciát kapjon afelől, hogy a katasztrófa nem ismétlődhetik meg.” (Bibó 1986: 377)

A kulák házána felgyújtása kapcsán a trauma szó jelen kontextusban sérelemként is értelmezhető. A társadalmi és politikai változások hozta helyzet során érte az akkori gyerekeket egy olyan sérelem, mely identitásuk meghatározója lett később és idős korukban is a tudatukban maradt. A sérelmek percepciója nagyon fontos szerepet játszik a csoportidentitásban, különösen, ha ezek a sérelmek a csoporttagok identitását megkérdőjelezi, vagy éppen szétzúzza. Az elszenvedett sérelmek emlékei tovább élnek az egyéni és kollektív emlékezetben, a kulturális reprezentációkban. A sérelmek létre hozhatják a saját traumájukat is, akár közvetlenül is a személyes tragédiákban, ahol a történelem beleszól az egyéni életutak alakulásába. Heller Ágnes szerint „a traumát sokan olyan puska lövéshez hasonlítják, mely halálos sebet ejt a pszichén. Ezért aztán a trauma sebei sosem gyógyulnak be. Lehet a sebet kötözni. De még ha be is zárul a seb, a heg soha el nem tűnik.” (Heller 2006: 14)

⁸ A sors-esemény „olyan történéseket jelöl, amelyek hatására az önazonosság mint az élettörténet foglalatja meghasad és felnyílik.” (Tengelyi 1998: 43)

1. ábra

Az egykori kulák ház helye

(Saját készítésű terepfotó. 2015.04.02.)

Fotóantropológia

Az egyik interjúalanyom Irma néni, aki az egykori boltos família leánygyermeké volt, ma már 76 éves. Özvegy, gyermekei Miskolcon élnek.

Indításként arra kértem, hogy mesélje el nekem élete legfontosabb történést, amely a faluban esett meg vele. Egy nagy sóhaj hagyta el a száját, és mosolyogva egy Béla nevezetű férfiről mesélt, aki egykor Nyéstán élt. Nagyon jóképű volt, okos, tanult ifjú, ahogyan ő nevezte, könnyen beleszeretett, amikor meglátta a boltban. A szerelemből házasság lett, amely nem tarthatott sokáig. Így emlékszik a kapcsolat végére.

„Előző nap vett feleségül. Másnap már elhurcolták a munkahelyéről Bélát. Azt mondták, hogy aláaknázza a tervgazdaságot. Nem tudom mivel, buta parasztlány voltam. Remegő lábbal mentem a tárgyalóterembe. Bilincsbe verbe hozták, végig a földet néztem, engem mintha nem is látott volna. Éreztem, hogy elhányom magam, büzlöttem a levegő körülöttem. Émelyegtem. Volt ügyvédje is, persze, de hát az is az ő emberük volt, hiába mondta, hogy ha mindent beismer, akkor kiengedik, de tudtam, hogy nem így lesz. Egy női szív ezt megérzi. Halálra ítélték. Az egyetlen szerelmem volt, a későbbi családomnak soha nem beszéltem róla.”

A 2. ábrán egy fiatalember fényképe látható, talán 18 éves lehet, motoron, a házuk udvarán. A környezet hűen bemutatja az 1950-es évek falusi kellékeit és hangulatát. Az úgynevezett nyári konyha és a lakóház egymás mellett, vizes vödörök az udvaron, a kertben dolgozó apa levett kabátja a házat támasztó faoszlopra akasztva. Valószínűleg a motor sem a fiatalemberé, aki meglehetősen elegáns öltözékben felpattant édesapja motorjára, amíg az a kertben munkálkodik. Mire is utal a motor? Abban az időben a hagyományos értelemben vett parasztcsalád nem rendelkezett ilyen járművel, ebből arra lehet következtetni, hogy egy meglehetősen jó-módú, vidéken élő familiáról lehet szó.

2. ábra

Béla fényképe a családi fotóalbumból (1952. 04. 10.)

(A terepen kapott fénykép)

Az Irma néni által meglehetősen röviden összefoglalt szerelmi történet nem utal közvetlenül egykori szerelme, Béla fiatalkorára vagy éppen családi hátterére, mégis ez a kép az, amely előcsalogatja gondolatait, érzelmeit és az egykori élettörténeti eseménysorozat (egy szerelmi kapcsolat meglehetősen összetett és bonyolult folyamat során alakul) felidézésére és újraértelmezésére készíti. Mindez azt mutatja, hogy a családi fotóalbumokban található képek nagyon fontosak lehetnek az identitás és a múlt azonosítása, esetleges újraélése során, és ezek a képek sohasem „másként beszélnek”, hanem mindig alátámasztják a narratívát. A fotográfia egyfajta személyiségtörténetet hoz létre, leírja az adott kultúra jellegzetességeit abban az idő-síkban, amikor készült. A fotó és az ahhoz társított szöveg közös, egyidejű értelmezése elkerülhetetlen, hiszen ha nem így tennénk, mindössze egy vidáman motorozó fiatal embert azonosíthatnánk, és fogalmunk sem lenne arról, hogy milyen körülmények között ért véget szerelmi kapcsolata, mely egyidejűleg az életének a végét is jelentette.

Mit is tesz a társas környezetben való elmesélés?

Mivel az emlékezés erős gyakorlati szereppel bír egy adott közösségben – legyen szó családról vagy éppen lakóközösségről –, az emlékezési gyakorlat szorosan kapcsolódik nem csak az egyén, hanem a közösségi identitáshoz is. Kutatási módszertanom fontos része a társas környezetben való ismételt megfigyelés és beszélgetés a halbwachs-i emlékezet elgondolás alapján, azaz, hogy az emlékezet meglehetősen társas jellegű, az individuot körülvevő közeg visszajelzései nagymértékben befolyásolják mind az emlékeket, mind az újraértelmezést és az identitásunkat. Ezért 2012 márciusában felkerestem Irma nénit. Éppen névnapja volt, és lánya unokájával is pont akkor látogatott haza; nagy csokor virággal jelent meg, és Irma néni boldog volt, hogy ismét van társasága. A kislánynak azt mondtam, hogy kérje el a nagymamától a bonbonos dobozt, amiben a fényképeket tartja, és nézegessük meg uzsonna közben. Tudtam, hogy Irma néni nem adja ki a kezéből, és azt gondoltam, hogy leül közénk, tehát kiprovokáltam a közös beszélgetést, habár arról nem volt ismeretem, hogy a nagy szerelemről készülhetett-e olyan kép, amelynek a birtokában van. Volt egy kép, melyet hirtelen felkapott, és az otthonkájába akarta rejteni, de a kis unoka résen volt. „Mi az nagy? Mutasd!” – majd a kislány kivette a kezéből a képet. Egy kopott fotográfiát tartott a kezében, melyen egy ismeretlen férfit látott. „Anyu, ezt még én sem láttam” – mondta a lánya, és Irma néni belekezdett a vallomásba.

„Két férjem volt, de egy szerelmem. Ő Béla. A rendőrök elvitték tőlem és többet nem láttam. Hozzámentem apádhoz.”

Az adott szituáció, ahol Irma néni családtagjai jelen voltak, olyan helyzetet teremtett, hogy be kellett ismernie valamit, el kellett mondania egy olyan történést életének, amelyet talán második férje sem tudott. Jellemzőek a kurta mondatok, azok hangsúlytalan közlése, a fényképre meredt tekintet. A család egy olyan egység, ahol jól elkülönülnek a szerepek: nagymama, lány és unoka. A társas meghatározottság, ha Halbwachs nyomán értelmezzük, mind tartalmi, mind formai összetevői az emlékezetnek.

A család előtt elmondott esemény, egy régi szerelem elvesztése szorosan kapcsolódik a Goffman-féle homlokzat értelmezéshez, amely egy „olyan énkép, amelyet a társadalmilag megerősített tulajdonságok körvonalaznak.” (Goffman 2008b: 11) Irma néni erős érzelmi kapcsolat fűzi homlokzatához, homlokzata az újramesélés során sérült, mivel olyasmivel kellett szembenéznie, ami a múltjának része, és a mesélés pillanatában határozatlan lett. Az általa mutatott homlokzat nem maradt kellően összhangban a családjában róla kialakult képpel, hiszen senki sem tudott róla, hogy a nagymamának nem a nagyapa volt az első férje.

Ahogy ez az eset is mutatja, a múltbeli történések értelmezése ténylegesen összefügg az egyén társas kapcsolatrendszerével. Irma néni egy olyan újraértelmezésre kényszerül, melyben az egykori múltbeli eseményt egy adott diszkurzív kontextusba kell helyeznie, mintegy felfedve addig őrzött titkát, és újabb konstrukció következik önmeghatározása során. Az egyén identitását mindenképpen meghatározza az egyén múltja, és az énkép a jelen nézőpontjainak függvényében alakul tovább. Nem vitatható, hogy az identitás az emlékezetből és az emlékekből épül, és az emlékezet meglehetősen narratív természetű. Szinte azonnal felmerül a kérdés: mi a fotó szerepe mindebben? A kutató számára az előkerült fotó nem szubjektív, hanem a személyes sorsra való vonatkozás értelmében jelentős forrás, fontos hivatkozási alap, olyan kérdéseket vethet fel, melyeket a kép nélkül meg sem fogalmaznánk. Az interjúalanyoktól kapott kép szinte mindig megragadja a figyelmet és játékra hívja a kutatót, aki általában nem elégszik meg a pusztán látvánnyal, a mögötte húzódó történetre kíváncsi igazán. Az antropológust mindig megszólítja a kép, „a fotó látványként megidézett valóság – és időtöredék – a pillanat.” (Bán 2008: 189)

Mindenképpen kijelenthetjük, hogy a fotográfia nagy mértékben alkalmazható a személyes emlékezet kutatásában. Az Irma nénivel készült interjúk során az láthattuk, hogy a fénykép túlmutat önmagán, a hozzá társított történettel nem csupán önértelmezésünket, de csoportunkhoz fűződő viszonyunkat is befolyásolja, ebből kifolyólag pedig alkalmas módszertani eszköz lehet az emlékezet területének kutatásához. A fénykép nem csupán látása valaminek, hanem az adott történetbe való belépéssel nagyobb tudáshoz vezet el a kutatót és az interjúalanyt is újraértelmezésre ösztönzi. Irma néni esete megmutatja a fotó kettős természetét, egyrészt hordozza az egyén tudását, másrészt a társas környezetben való elmesélés jó példája volt annak, hogy formálja is a sajátunknak vélt élményt, értelmezést és önazonosságunkat. Az egymás után következő generációk kapcsolatát is képes feltárni, új élményekkel gazdagíthatja azokat. A kép segítségével az emberi léthez és az emberi tevékenységhez kerülhetünk közelebb. A jelen terepen alkalmazott kutatási módszertan túlmutat a hagyományos értelemben vett fotóantropológián, hiszen a nyugati országokban már eléggé elterjedt akcióantropológiai gyakorlatot is magában foglalja.

Összegzés

A tanulmány célja az volt, hogy rávilágítson arra, miképpen alkalmazható a kulturális antropológia egy-egy módszere egy közösség kollektív emlékezetének a vizsgálatában. Egyértelműen látszik, hogy a 20. század magyar történelme köszön vissza a rögzített nyéztai interjúkból. A kontextusfüggő vizsgálat alátámasztja azt a megállapítást, hogy az „élettörténet elmesélése, azaz az életpálya paradigmatiszta rekonstrukciója [...] nem események, történetek egyszerű leírása, hanem ezek ábrázolása, előadása, megjelenítése.” (Niedermüller 1988: 381) A nyéztai közösség felidézett történetei a közös tudást, a kollektív értelmezést alkotják, és biztosítják az én kontinuitását. A múlt éppen olyannak tűnik, mint amilyenek jelen időszakban az interjúalanyok látják; mindezt az antropológia módszertana segített mélyebben feltárni a kutatóknak.

Irodalom

- Bán András (2008) *A vizuális antropológia felé*. Typotex, Budapest.
- Bartlett, Frederic C. (1932) *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas (1966) *The Social Construction of Reality*. Doubleday, New York.
- Bibó István (1986) *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Bindorffer Györgyi (2001) *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Bolgár Dániel (2008) A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (2008 szerk.) *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Nyitott Könyvműhely, Budapest. 50–93.
- Breakwell, Glynis M. (1993) Social representation and social identity. In: *Papers on Social Representations*. 1, 2. 198–217.
- Durkheim, Émile (1917a) *A szociológia módszere*. Franklin, Budapest.

- Durkheim, Émile (1978b) *A társadalmi tények magyarázatához*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Erikson, Erik H. (1959) Identity and the life cycle. In: *Selected papers. Psychological Issues*, 1. 5–165.
- Evans-Pritchard, Edward Eevan (1940) *The Nuer: A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Clarendon, Oxford.
- Goffman, Erwing (1981a) *Forms of talk*. Blackwell, Oxford.
- Goffman, Erving (2008b) A homlokzatról. In: Síklaki István (szerk.) *Szóbeli befolyásolás. II. Nyelv és szituáció*. Typotex, Budapest. 11–36.
- Halbwachs, Maurice (1992) *On Collective Memory*. University Press, Chicago.
- László János (1999) *Társas tudás, elbeszélés, identitás*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Heller Ágnes (2006) *Trauma*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Klaniczay Gábor (1986) Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI-XVIII. században. *Ethnographia*. XCVII. évfolyam 2–4. szám 257–295.
- Koselleck, Reinhart (1998) Ellenségfogalmak. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Józsoveg könyvek sorozat. Józsoveg Műhely, Budapest. 12–23.
- Moscovici, Serge – Hewstone, Miles (1983) Social Representations and Social Explanations: From the „Naive” to the „Amateur” Scientist. In: Hewstone, M. (1983ed.) *Attribution Theory: Social and Functional Extensions*. Blackwell, Oxford.
- Niedermüller Péter (1988) Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia*. 3–4.
- Nora, Pierre (ed.) (1992) *Les Lieux de memoire*. 7. kötet. Paris: Les Frances, La Republique, Le Nation.
- Ricoeur, Paul (1999) Az én és az elbeszélte azonosság. In: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris, Budapest. 373–413.
- Schnapp, Wilhelm (1953) *In Geschichten verstrickt. Zum Sein von Mensch und Ding*. Richard Meiner, Hamburg.
- Tengelyi László (1998) *Élettörténet és sorsesemény*. Atlantisz, Budapest.